

CSISZÁR ZOLTÁN

KEMENES

ÚJABB ADATOK A KEMENES TÁJNÉV ETIMOLÓGIÁJÁHOZ

BEVEZETŐ

Anévmagyarázatok jelentős része mindig rejt magában bizonytalanságokat. A „látszólag megoldott” eredetű szavak mögött rejlő névtani zsákutca veszélyére már Hadrovics László felhívta a figyelmet.¹ A történeti névtan emblematikus alakja, Benkő Lóránd több munkájában is hangsúlyozta az ezekkel való szembenézés fontosságát: „*arra volna szükség, hogy az egyes szűkebb kutatási területeken belül időről időre történjen meg a tudomány mai szintjén már nem vagy nem teljesen helytálló régebbi nézetek kritikai felülvizsgálata*”, a „*babonaként továbbhurcolt téziseket ... szükséges volna a helyükre tenni ... fontos volna a velük való szembenézés*”;² „*szembenézés egyrészt a névtudományunknak olyan múltbeli nézeteivel, amelyek ma is hordozzák a dogmává merevedés veszélyét*”.³

Véleményem szerint a fenti problémakörbe tartozik a kizárólagos szlavisztikai szemléletű *Kemenes* Árpád-kori tájnevünk – vagy településnevünk – is. Az érintett földrajzi környezet helytörténeti hivatkozásai elég egyértelműen mutatják, hogy a szláv „*kemen*” (kámen, kameň)-re visszavezetett származtatás már beépült a térség történeti tudatába. Mivel az állítás bizonyítása nem ismert, mindenképp indokolt a probléma komplex – filológia, etimológia, történeti nyelvföldrajz, történeti névtan szemlélete és módszerei – vizsgálata.

A nem igazolt névmagyarázatokkal való szembenézés hiánya nem csak tudományetikai kérdés, mivel „*a rengeteg hibás, kritikátlan, napjaink névtudományi szintjét messze alulmúló névmagyarázat*” egyben „*a téves történeti szempontú következtetések melegágya, és egyúttal a további fejlődés kerékkötőjévé is válhat*”.⁴ Bár az egyedi nevek önmagukban csak kis bizonyító erővel bírnak, a *Kemenes* tájnévi jellege – amennyiben ez igazolható – miatt jóval nagyobb szociális hatókört képvisel, így tanúságtételi értéke is jelentősebb.

1 *Hadrovics László*: Jövevényszó-vizsgálatok. Bp., 1965. 3. p. (Nyelvtudományi Értekezések; 50.)

2 *Benkő Lóránd*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998. (továbbiakban: Benkő, 1998.) 111. p.

3 *Uő*: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp., 2003. (továbbiakban: Benkő, 2003.) 8. p.

4 Benkő, 1998. 115. p.

A JELENLEGI NÉVMAGYARÁZAT PROBLÉMAKÖRE

A Földrajzi nevek etimológiai szótárának (továbbiakban: FNESZ) nincs Kemenes szócikke, a Kemenesre vonatkozó történeti adatokat („1257: in virgulto *Kemnes*”, „1257: *Kemnesség*”, „1308: *Silvam Kemnes*”, „1585 e[lőtt]: *Kemenösalját*”, „1831: *Kemenes erdő*”) a Kemenesalja szócikk tartalmazza, a Kemeneshát lásd Kemenesalja utalással.⁵

A szócikk szerint: „A *Kemenes* hn. töve a szláv *kamenъ* 'kő'; ... Lehet, hogy a magyarban egy szláv R.” („régí nyelvi”) „*Каменьєв* hn. ... honosodott meg képzőcserével.” Példaként („vesd össze”) az FNESZ szerb–horvát, cseh és szlovák helyneveket közöl. Magyar hivatkozásai: „gr.: Monírók 31: 147”, „Horger–Cs. Sebestyén: MNy. 22: 322; Kertész: Nyr. 60: 135; Kog. 2: 215; Viski: EtnCsop: 4”, „Erdődi: VasiSz. 19: 110; Zongor: VasiSz. 20: 458; Kósa–Filep: 127, 128; Népr.Lex. 3: 132; Décsy: UrAltJb. 59: 112”.

Az FNESZ magyar hivatkozásai közül Erdődi József⁶ és Kósa–Filep⁷ munkája tartalmaz a szláv „kamen” szóval való kapcsolatra vonatkozó utalást.

Erdődi József a Vas megyei Kámon helynevet és Kemenes tájnevét is a szláv „kamen” származékának tartja. Álláspontja szerint *kamen* > *Kamun* és a *kamen* > *kemen* változás során, az első esetben az első szótag mély *a* hangja, a második esetben pedig a második szótag *e*-je „magához idomította” a szó másik magánhangzóját. Ez esetben viszont elsőként a *kemen* (kő jelentésű) névszónak kellett létrejönnie, de az ómagyarban a kő szó *kw* – 1093/1399, *keu* – 1193 alakja⁸ volt használatos.

Feltételezhetően az első közlés, amely ezt már indokolta is 1923. évi, a szerzője a néprajztudós, etnográfus és geográfus Bátky Zsigmond.⁹ Közleménye szerint: „*Azt állítjuk, hogy ez a név a szláv kemen szóból van képezve, a köves, kövecses, kövecseges, fővényes analógiájára. Ehhez azt kellene feltennünk, hogy a kemen (kemene) szlovén szó itt valamikor élő szó volt s az átvevő magyarság magyarnak érezvén azt, kemenes-nek hívhatta a köves szántót vagy esetleg hegyoldalt s innen ment át a név később az egész halomságra. Igaz, hogy ilyen szavunk a régiségben nem volt, de lehetett és elmúlhatott.*”¹⁰

A fő kérdés továbbra is azonos – valójában a korai szlávágtól átvett szóval állunk-e szemben? –, csak a számba vehető nyelvek köre bővült a szlovénnal.

A feltételezés megalapozottságához elsőként, nyelvi szempontból a *kamen(-es)*; *kemen(-es)* > *Kemnes*, *Kemmes* (kezdeti alakváltozat) > *Kemenes* származtatást, illetve, ha a nem abszolút hitelességű *Kemnes*, *Kemmes* alakváltozatokat kizárjuk a *kamen(-es)*; *kemen(-es)* > *Kamenes* (> *Kemenes*), *Kemenes* származtatást kell igazolni.

A *kamen(-es)* > *Kemnes*, *Kemmes* változás hangtörténeti okból is problémás – vokális veszteség ugyanis nem jellemző az ómagyarban. A második esetben az Erdődi által „hátraható illeszkedés”-nek nevezett első vokális változás látszólag megoldja a problémát, Bátky szlovén alapszava (*kemen*) esetén viszont az alapszó megléte kérdéses.

5 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 4. bőv., jav. kiad. Bp., 1988. 1. köt. 711. p. Az 1257., 1308. évi adatok eltérnek az okmánytári alakoktól (helyesen: *Kemnesség*, *silvam Kemmes*), 1585 előttiként közölt névalak későbbi átírásból vett (eredeti névalak: *kemenews allia*).

6 Erdődi József: A Kámon helységnev eredete. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 1965. 1. sz. 111. p.

7 Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp., 1975. (továbbiakban: Kósa – Filep, 1975.) 128. p. (Néprajzi tanulmányok)

8 Szamota István: Magyar oklevélszótár. Bp., 1906. (továbbiakban: Szamota, 1906.) 527–529. p.

9 Bátky Zsigmond: Kemenesalja. = Föld és ember, 1923. 1. sz. (továbbiakban: Bátky, 1923.) 18–20. p.

10 Bátky, 1923. 18. p.

További kérdés, hogy a szláv alapszó magyar képzős formában mennyire tekinthető reális megoldásnak? Az ehhez fűződő bizonytalanságra utalhat, hogy Kiss Lajos elsőként még a „m. -s képzővel ellátott szláv *kamenb*”¹¹ mellett foglalt állást, a képzőcsere csak az új, bővített kiadásba (FNESZ) került be.

Előljáróban még szükséges megállapítani azt is, hogy Kemen (*Kemen, Kemin, Kemenus, Keminus*) típusú személynévek is léteztek az ómagyarban. Ez a kijelentés azonban egy újabb problémát is felvet, nevezetesen *Kemen (Kemin)* személynévek származtatásának a kérdését.

A TÖRTÉNELMI KEMENESVIDÉK BEHATÁROLÁSA ÉS JELLEGZETESSÉGEI

Mivel a természeti környezet általában a jellemző sajátosságai alapján kapja elnevezését – „*legfőljebb közvetve, azokból lett helységnevekből*”,¹² a szláv *kamenb* névintegráció esetén az érintett természeti környezetnek értelemszerűen kövesnek (kövekben bővelkedőnek) kell lennie. Így, a földrajzi környezet behatárolása, geológiai és természeti viszonyainak ismerete lényegi fontosságú. A térségre vonatkozó ilyen jellegű adatokat nagyrészt egy 2016. évi kutatási jelentés¹³ alapján közlöm, szükség szerint kiegészítve további adatokkal.

A Kemeneshát és a Kemenesalja részben a nyugat-magyarországi peremvidékhez, részben a Kisalföld nagytájhoz tartozik.¹⁴

A történelmi Kemenesvidék települései: (*Kadar*) – 1257, (*Kanatha*) – 1257, Kemenessömjén (*Semyeen*) – 1364, Tokorcs (*Tokorch*) – 1411, Kemeneshőgyész (*Howlgeez*) – 1502, Magyargencs – 1502, Ostffyasszonyfa – 1502, Kemenesmagasi (*Maghasi*) – 1521, Vönöck (*Veenechk*) – 1521.¹⁵

A földrajzi besorolás és a történelmi adatok összevetése alapján megállapítható, hogy a Kemenesvidék jelenlegi természetföldrajzi szemléletű területe nem esik egybe a történelmi *Kemenes* források alapján valószínűsíthető területével.

Ez az eltérés időbeli változás eredménye, amely történelmi, közigazgatási, néprajzi és földrajzi szemléletű megközelítések hatására jött létre, a változás folyamata a teljesség igénye nélkül az alábbiak szerint vázolható fel: *Kemenes (Kemenesség, Sylva Kemenis)* – középkor → *Kemenes* alja (Martonfalvay: „*kemenews allia*”)¹⁶ – 1585 előtt; *Kemenesalja* kerület (*districtu Kemines allya*)¹⁷ – 1599; *Kemenesalja* járás (Vályi András: *Keményes allyai járás*)¹⁸ – (1796–1799); *Kemenesalja* tájnév (Magyarország első iskolai falitérképe:

11 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980. 326. p.

12 Benkő, 2003. 175. p.

13 Kovács Zsolt – Gyuricza György: Rába szénhidrogén koncesszióra javasolt terület komplex érzékenységi és terhelhetőségi vizsgálati jelentése. Magyar Bányászati és Földtani Hivatal. Bp., 2016. december 21. (továbbiakban: Kovács – Gyuricza, 2016.) 236 p.

14 Kovács – Gyuricza, 2016. 15. p.

15 A felsorolás azokat a településeket tartalmazza, amelyek a lokalizálandó területhez, mint annak határai a források alapján közvetlenül hozzárendelhetők, valamint amelyekhez a forrásokban említett és beazonosítható lakóhelyű személyek tartoztak. Zárójelben a forrásokban szereplő településnevek találhatóak.

16 Török Bálint deákjának Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékirata, 1555–1585. A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Szerk. Benkő Lóránd. Bp., 1986. (továbbiakban: Martonfalvay, 1585–1585.) 74 p. (A magyar nyelvtörténet forrásai; 1.)

17 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/VAMLJegyzokonyvek/33224/view/?pg=70&bbox=379%2C-1539%2C1455%2C-938> (Megtekintve: 2020. augusztus 2.)

18 Vályi András: Magyar országnak leírása. 1. köt. Buda, 1796. (továbbiakban: Vályi, 1796.) 393., 444. p.; 2. köt. Buda, 1799. (továbbiakban: Vályi, 1799.) 180., 267. p.

Kemenesalja)¹⁹ – 1866 → Kemenesalja és Kemeneshát tájnevek (Cser, Cserhát)²⁰ – 1975 → Alsó-Kemeneshát, Felső-Kemeneshát, Kemenesalja kistájak²¹ – 1990.

Az adatok alapján megállapítható, hogy a történelmi Kemenes a jelenlegi Alsó-Kemenesháttal esik egybe, vagy annak csak egy szűkebb részére terjedt ki. A további adatokat így csak erre a területre vonatkozóan közlöm.

Földrajzi meghatározása: A Kemeneshát középtájhoz tartozó Alsó-Kemeneshátat, nyugatról a Rába és a Répce hordalékkúpsíksága (Sopron–Vasi-síkság), északról a Kisalföldhöz tartozó Győri-medence, keletről pedig a Marcal folyó völgye határolja.²²

Természetes növényzete: A domság potenciális erdőterület, klímazonális vegetációtípusát száraz és félszáraz lombterdők jelentik. A dombvidék jellegzetes társulása, a genyőtés cseres–tölgyes, Ostffyasszonyfától délre még foltokban megtalálható. A telepített fenyves és akác állományok ma az erdőterület több mint 70%-át borítják.²³

Geológiai–földtani viszonyai: Az Alsó-Kemeneshát DNy–ÉK irányban fokozatosan alacsonyodó kevésbé tagolt egységes, fennsík jellegű terület, amely a Rába-völgy és a Marcal-völgy között helyezkedik el. Az átlagos tengerszint feletti magassága 190 m és az átlagos viszonylagos szintkülönbségek (17 m/km²) egyaránt kisebbek, mint a Felső-Kemenesháton. Az Alsó-Kemeneshát kelet felé a Kisalföld nagytájhoz tartozó Kemenesaljába simul, amely lényegében Kemeneshát a Marcal-völgyig ereszkedő lejtője.²⁴

Az agyagbemosódásos barna erdőtalajok legnagyobb, összefüggő területe az alluviális (pleisztocénkori) nagy kiterjedésű kavicsstakarón található. A talajképző üledék iszapos–löszös–homokos, 1 m-nél vékonyabb. A savanyú kémhatású talaj mechanikai összetétele homok vagy homokos vályog. A felszínközeli kavics miatt sekély a termőréteg és szélsőséges a vízgazdálkodás, ami gyenge termőképességet eredményez. Hasznosítása szántó, erdő és rét–legelő.

Közel azonos talajviszonyokról tesz említést Láng Sándor is az 1950-ben a Hidrológiai Közlönyben közzétett tanulmányában: Ostffyasszonyfa környezetében – 1 m-es sárga, csillámos, homokos subaerikus üledék; a Kemenes platójának lapos, sima felszínét vékonyan befedi a glaciális vályog. Kenyeri és Rábakecskéd környezetében – takarója 1m-es barna humusz és agyag. Pápc környezében – a földeken sok helyen megtalálható az alluviális térszínbe süllyedő kemenesi plató veresszínű aprós kvarckavicsa; a sötétszínű vékony humuszos talaj alatt felsőpliocén korú terrasz-kavics látszik. Magyargencs és Várkesző környezetében – a földeken is sok a jól elhintett színes kvarckavics.²⁵

Kellő helyismeret birtokában a Kemenes névmagyarázata azért kezdett foglalkoztatni, mert a „*kamen*” ’kő’ hiánya eléggé szembetűnő a történelmi Kemenes területén. Egy dolog azonban elkerülte a figyelmemet, ez pedig a Kisalföldi bazalttufa előfordulások Kemeneshát–Kemenesalja határára eső lokalizációja. Törmelékiszórással képződött tufa-piroklasztikum halmok találhatóak ugyanis Kemenesmagasi, Szergény és Magyargencs határában is.²⁶

19 Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken. Bp., 2002. 217. p.

20 Kósa – Filep, 1975. 127., 128. p.

21 Magyarország kistájainak katasztere. 2. átdolg., bőv. kiad. Szerk. Dövényi Zoltán. Bp., 2010. 390–397. p.

22 Kovács – Gyuricza, 2016. 16. p.

23 Kovács – Gyuricza, 2016. 24. p.

24 Kovács – Gyuricza, 2016. 16., 21. p.

25 Láng Sándor: Geomorfológiai tanulmányok a Rábavölgyben. = Hidrológiai Közlöny, 1950. 7–8. sz. 276. p., 11–12. sz. 465. p.

26 Jugovics Lajos: A Dunántúli bazalt és bazalttufa területek. In: A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése az 1967. évről. Bp., 1969. 77. p.

Jugovics közlése szerint a szergényi –kemenesmagasi bazalttufahalmok a „kemenesi pliocén kavicsstakaró” határán a Marcal folyó 127 m magas árteréből, alig 20 m-re emelkednek ki, kisebb bazalttufa terület található Magyargencs község északi határában is.²⁷

Szergény 1856. évi és Pórmagasi 1857. évi kataszteri térképein a szergényi „Jobbágyok legelője” dűlőben négy helyen (503, 505, 506, 608 számozással)²⁸ és a vele határos pórmagasi „Külse Tassk”, illetve „Külső Task” nevű dűlőkben egy–egy helyen (363, 360 számozással)²⁹ jelöltek felszíni kőelőfordulást. A későbbi – 1860. és 1870. évi – térképeken „Kőfejtő”³⁰ és „Urasági Kőfejtő”³¹ feliratokkal ellátottak.

Magyargencs 1856. évi kataszteri térképén az Egyházaskeszővel határos „Uj erdei düllő” északi részén, egy helyen (921 számozással)³² hasonló felszíni képződmény van feltüntetve.

A HONFOGLALÁST KÖVETŐ MAGYAR NÉVADÁS LEHETŐSÉGE

A magyar névadás megítélésém szerint két módon is megvalósulhatott, névszóból képzett tájnévi, valamint közvetlen személyneves településnévi formában. Annak eldöntéséhez, hogy eredendően természeti tájnévvel vagy településnévvel van-e dolgunk azt kell megállapítanunk, hogy milyen térségre vonatkoznak az okleveles forrásanyag említései.

Az ehhez felhasználható filológiai háttér: *Kemnes*, *Kemnesseg*³³ – 1257, silvam *Kemmes*³⁴ – 1308, *Kemenes* (DL³⁵ 86167.) – 1364, Kemenes-i Miklós (DL 61245.) – 1382, *Kemnes*³⁶ – 1411, *Kemene* possessio (DL 61830.) – 1480, Sylva *Kemenis* (DL 61939.) – 1502, silvis *Kemen=es*³⁷ (DL 65607.) – 1521.³⁸

27 *Uő*: A Kisalföld bazalt és bazalttufa előfordulása. In: A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése az 1970. évről. Bp., 1972. 94., 96. p.

28 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18408/view/?pg=6&bbox=1713%2C-2203%2C5332%2C-180> (Megtekintve: 2020. július 1.)

29 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18230/view/?pg=12&bbox=2768%2C-6529%2C5326%2C-5099>; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18230/view/?pg=13&bbox=5570%2C-1778%2C9188%2C245> (Megtekintve: 2020. július 1.)

30 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5431/view/?bbox=-465%2C-5372%2C5992%2C-2511> (Megtekintve: 2020. július 1.)

31 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5760/view/?bbox=-646%2C-5937%2C10214%2C-1124> (Megtekintve: 2020. július 1.)

32 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18268/view/?pg=5&bbox=891%2C-4954%2C3450%2C-3524> (Megtekintve: 2020. július 1.)

33 *Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula*: Zala vármegye története. Oklevéltár 1. köt., 1024–1363. Bp., 1886. 34. p.

34 *Nagy Imre*: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. 1 köt., 1031–1321. Bp., 1878. 168. p.

35 A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiad. (DL–DF 5.1) Bp., 2009. (továbbiakban: DL) (Megtekintve: 2020. augusztus 2.)

36 *Mályusz Elemér*: Zsigmondkori oklevéltár. 3. köt., 1411–1412. Bp., 1993. 311. p. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. 2. Forráskiadványok; 22.)

37 Az „=” sorvégi elválasztójelként értelmezhető.

38 *Aláhúzott dőlt betű*: ellenőrzött eredeti írásmód; *dőlt betű*: okmánytárban szereplő névalak; normál betű: regesztából vett részlet.

Az első adat a kapornaki konvent Vas vármegyei birtokaira vonatkozó oklevélből származik, az irat szerint a konvent Kanatha/Konetha nevű birtoka határos a *Kemnesseg*-gel. A *Kemnes* alapszóból az elvont tulajdonságot jelölő -ság/-ség névszóképzővel³⁹ képzett kifejezés nem települéértelmű, nagy cserjés területként (*in virgulto eiusdem Kemnes*) jellemzett.

Az 1308. évi adat mint erdőt hivatkozza, amelyet az Osl nembéli Jakab (Ostffyaszszonyfa) ad el Viniczk-i (Vönöck) Jakab fiainak.

Az első abszolút hitelességű névalak 1364. évi, szintén Osl nembéliek birtokügyére vonatkozik, az oklevélben leírtak szerint a *Kemenes* határa Semyen (Kemenessömjén) birtok mellett található.

Az 1382. évi adat nem hagy kétséget abban, hogy Kemenes településként is létezett. A perhelasztásra vonatkozó irat Kemenes-i Miklóst és fiait említi, mivel az oklevél a Kisfaludy család levéltárából származik, nagy a valószínűsége annak, hogy a település a vizsgált területhez tartozott.

Az 1411. évi adat csak az oklevél regesztájából ismert, a Kemnes erdőként és birtokként is hivatkozott, az Azzonfalua-i Osl-ok, Sythkei (Sytke) és Tokorch-i (Tokorcs) személyeket tiltanak a nevezett birtokok vonatkozásában.

Az 1480. évi oklevélben birtokként (possessio) szerepel, Ladon-i István és felesége Zsófia asszony bírta zálogban.

Az 1502. évi oklevél erdőként említi, Ladon-i János (Magyargencs) tulajdonaként, az ügyben egy Osl nembéli nemes és két Howlgeez-i (Kemeneshőgyész) jobbágy is érintett.

Az 1521. évi oklevél, szintén erdőként említi Veenechk-i (Vönöck) személyekkel kapcsolatban, a Kemenes és a Maghasi (Kemenesmagasi) erdők, valószínűleg egymással határosak. A Kemenes esetében (*Kemenes et Maghasi*) szembeűnő az *-i* képző hiánya.

A fenti adatok ismeretében megállapítható, hogy a középkori információk kizárólagosan a jelenlegi Alsó-Kemeneshát (Cser) területére vonatkoznak, a kora Árpád-kori Kemenes helység létezése igazoltnak látszik, bár a Kemenes határnévként – erdő és mezőgazdasági terület – történő említése az általános. Az Árpád-kori település maradványa lehet a későbbi Kemenespuszta⁴⁰ (helyi példák: *Kanatha* → Kanota puszta, *Ekl* → Eköli major). Az a tény, hogy Kemenes név határnévként való fennmaradása csak két szomszédos település – Kemeneshőgyész és Kemenesmagasi – egymás melletti környezetében igazolható, szintén a településnévi előzményekre utal.

A történelmi Kemenesvidék valószínűsíthető települései: Magyargencs, Kemeneshőgyész, (**Kemenes**), Kemenesmagasi, Vönöck, Kemenesszentmárton, Kemenessömjén, Kemenesmihályfa, Tokorcs, Nagysimonyi, Sitke, (*Kanatha*), Ostffyaszszonyfa, (*Kadar*), Csönge, Kenyeri, (*Kechked*), (*Miklosfalua*), Pápoc, (*Chataber*), (*Ekl*), Kemenesszentpéter, Egyházaskesző.⁴¹

39 *Keszler Borbála*: Szóképzés. = Magyar Nyelvőr, 2000. 1. sz. (továbbiakban: Keszler, 2000.) 69. p.

40 Kivonat Vasvármegye törvényhatósági bizottságának Szombathelyen, 1906. évi szeptember hó 17-én és folytatva tartott rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből. 8781–906. szám. = Vasvármegye Hivatalos Lapja, 1906. szept. 27. (továbbiakban: Kiv. 8781–906.) 274. p.

41 A felsorolás azokat a településeket tartalmazza, amelyek közvetlenül a lokalizált területhez tartozónak tekintetők. A jelenlegi településnevekkel megadott települések közötti zárójelekben a már nem létező települések Árpád-kori nevei találhatóak.

A KEMENES FÖLDRAJZI NÉV ÓMAGYAR SZÁRMAZTATÁSA

Elsődlegesen településnévnek tekintve, adott a közvetlen személyneves származtatás lehetősége: Keménes (keményes jelentéssel) > Kemenes > óm. **Kemenus, Kemínus**.⁴²

Az Árpád-kori személynévtár *Kemenus* és *Kemínus* személynevei a *Kemen* és *Kemin*⁴³ (kemény jelentésű) személynevek módosulatai. További előfordulások és alakváltozatok 1267: *Kemyn*, 1334: *Kemeyn*;⁴⁴ *Kemenus* (10), *Kemínus* (15), *Kemen* (210), *Kemin* (63 előfordulás).⁴⁵

A későbbi határnév, illetve tájnév ez esetben a környezet jellegzetességét is tükröző településnévből alakulhatott ki. De fordított irányú képzés – településnévből személynév – lehetősége sem kizárt. Természeti névnek tekintve a képzés az ómagyar kemény szóból származtatható: Keménes (keményes jelentéssel) > Kemenes > óm. **kemen** + (-es) ahol az **-es/-s** denominális névszóképző.⁴⁶

A keményes szó használata a 19. században még elég gyakori lehetett, jelentése Czuczor–Fogarasi szerint: „*Keményes, (kem-ény-es) mn. tt. keményes-t v. ~et, tb. ~ek. Szelidítő kifejezés, midőn valamiről nem akarjuk mondani, hogy valóban kemény, hanem csak oly keményféle, keményded. Keményes sült, kenyér.*”⁴⁷

A névadást ez esetben a környezet jellemző sajátossága, a nehezen művelhető, keményes állagú talaj motiválhatta.

A *Kemnes*, *Kemmes* névalakok mivel visszaellenőrzésük nem biztosítható, nem tekinthetők abszolút hitelességűnek, a középkori Magyarország levéltári adatbázisában *Kemnes* vagy *Kemmes* alakok nem mutathatók ki. A kemény szóból való származtatás lehetőségét már Bátky Zsigmond felvetette, de ezt az ómagyar alapszó ismeretének hiányában kénytelen volt elvetni: „A *lágý, lágýas* (tőzeges, lápos határrész pld. *mintájára a kemény, (kemén) keményes képzés és származtatás is lehetséges, de a hosszú „é” itt ennek ellene mond.*”⁴⁸ A Bátky által vélt ellentmondás valóban csak látszólagos, mivel a magánhangzók hosszúságát általában még a 16. század végén sem jelölték.

Az ómagyar *kemen* névszó (melléknév) igazolása a Schlägli magyar szójegyzék alapján történhet: „*colis — kemen vth — kemény út.*”⁴⁹

A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára további három ómagyar előfordulást is közöl: 1372 után/1448 körül: „*kemen* penitenciye myat”, 1416 után/1450 körül: *kémen*, 1495 előtt: *kememben*.⁵⁰ Még a 16. század végén is változatlan formában használták: Martonfalvay: „*kemenews*” (kemenös), 1597: „Egj k̄w *kemen* bene azis törödth”.⁵¹

42 *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár, 1000 – 1301. Bp., 2004. (továbbiakban: Fehértói, 2004.) 890. p.

43 Fehértói, 2004. 882., 883. p.

44 Szamota, 1906. 471. p.

45 https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozepkori_magyar_okmantlyarak/ (Megtekintve: 2020. március 10.)

46 Keszler, 2000. 69., 70. p.

47 Czuczor Gergely – Fogarasi János. A magyar nyelv szótára. 3. köt. Pest, 1865. 502. p.

48 Bátky, 1923. 19. p.

49 Szamota István: A Schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Bp., 1894. (továbbiakban: Szamota, 1894.) 87. p.

50 Benkő Loránd: A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. 2. köt. Bp., 1970. 437. p.

51 Szamota, 1906. 591. p.

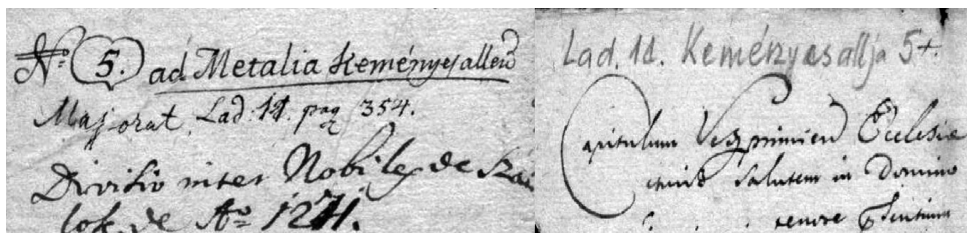
A MÚLTNAK KÚTJA

CSISZÁR ZOLTÁN: KEMENES

Az ómagyar kemény szavunk írásmódját tekintve azonos a Schlägli magyar szójegyzékben 1052. és 1059. számon szerepeltetett óm. *kemen* — kémény szóval,⁵² ezzel lehet kapcsolatban a Zongor Ferenc által közölt népietimológiásnak tekinthető Kemenesalja = „kémények alja” névmagyarázat.⁵³

A NÉVHASZNÁLAT KÖZVETETT MEGERŐSÍTÉSE

Azt, hogy már eleink is a keményes értelemben használták a tájnevet több hiteles forrás is igazolja. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa DL 101648., 101654., 101662., 101671., 101682., 106794. jelzetű okleveleinek hátuljára két eltérő kézírással, tollal és ceruzával *Keményes allenz* és *Keményes allja* rávezetések találhatók. Bár a köcski vonatkozású oklevelek nem közvetlenül a történelmi Kemenes vidékhez tartoztak, de hajdani két levéltárosunk idejében már ide tartozónak tekintették. Sajnos, a rávezetések időpontja nem azonosítható be, azt viszont biztosan tudjuk, hogy Vályi András, Magyarországnak leírása című könyvének kiadása idején (1796–1799) a „**Keményes** allyai járás” már létezett. Vályi ugyanis Högyész, Bögöte, Csönge, Káld és Csehi falvakat ehhez tartozóként említette.⁵⁴

Az oklevelek korai levéltári rávezetései
(DL 101648.)

A NÉV UTÓÉLETE

A történelmi *Kemenes*, *Kemenis* helynév vagy határnév mellett a török hódoltság korában jelent meg a Kemenesalja tájnév, illetve közigazgatási név, bár a táj, illetve közigazgatási értelmű névhasználat még nem egyértelmű – a megye földrajzi névanyagában az „alja” lexéma utótagként elég gyakori. Első nyoma Martonfalvay naplótöredékében található, két helyen is *kemenews allia*⁵⁵ alakban. Az FNSZ-ben szereplő 1585 előtti „*Kemenösallját*” változat valószínűleg a Szopori Nagy Imre-féle átírásból származik „*Mikor az budai, pesti, esztergami és fejérvári török nagy haddal az Kemenösallját mind elrabolá, néhol égeté is, ...*” – 1543).⁵⁶

52 Szamota, 1894. 48. p.

53 Zongor Ferenc: Kemenesalja és kémények alja. Egy népi névmagyarázat. = VSZ, 1966. 3. sz. 458-459. p.

54 Vályi, 1796. 393., 444. p.; Vályi, 1799. 180., 267. p.

55 Martonfalvay, 1555–1585. 20., 29. p.

56 Nagy Imre: Egy magyar emlékirat a XVI. századból. = Századok, 1867. 51. p.

Biztosan közigazgatási névként való használatának első írásos nyoma 1599. évi „*districtu*” (districtus) „*Kemines allya*”, Kemenesalja kerület jelentéssel.⁵⁷ Ezt a 17. század elején válthatta fel a Kemenesalja járás – 1607 elnevezés,⁵⁸ de a *Keniery* (Kenyeri) melletti történelmi *sylva Kemenes dicta* – 1622 létezése továbbra is igazolható.⁵⁹

Annak feltárása céljából, hogy a Kemenes határnév használata milyen térségre terjedt ki, elvégeztem a történelmi Kemenesvidékhez sorolt települések határneveinek vizsgálatát az 1856. és 1857. évi kataszteri térképek alapján. Ennek eredményeként leszögezhető, hogy Kemenes határnév csak két település „Magasi Por” és „Hőgyész” között mutatható ki,⁶⁰ ez jó egyezést ad a középkori forrásokból megállapítható lokalizációval.

A történelmi Kemenes helyzete a jelenlegi Kemenesvidéken

1. Alsó-Kemeneshát, 2. Felső-Kemeneshát, 3. Kemenesalja és Marcal-völgy, vonalkázott részlet: a történelmi Kemenes valószínűsített területe

57 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/VAMLJegyzokonyvek/33224/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrZW1lbnVzYXxqYSAifQ> (Megtekintve: 2020. augusztus 2.)

58 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/VAMLJegyzokonyvek/33682/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrZW1lbnVzYXxqYSAifQ> (Megtekintve: 2020. augusztus 2.)

59 https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/hu_mnl_ol_a057_07_0131/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrZW1lbnVzIn0 (Megtekintve: 2020. augusztus 2.)

60 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18230/?list=eyJxdWVyeSI6ICJQXHUwMGYzcm1hZ2FzaSAxODU3In0>; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18227/view/?pg=0&bbox=-1329%2C-2828%2C3789%2C33> (Megtekintve: 2020. július 1.)

A Cser határnév 11 településnél fordul elő, kövel kapcsolatos határnév csak egy helyen létezett „Kőlemény” néven⁶¹ Egyházaskesző Várkesző melletti, Rába felőli oldalán. A Gérce–Sárvár vonal után már nincs Cser nevű határrész.

A vizsgálat alapján a *Kemenes* és Cser azonossága nem bizonyítható, „Por Magasi” határában egymás mellett is kimutathatók.

A jelenlegi Alsó-Kemeneshát jellemző tájnéve a Cser („*Régi népi neve: Cserhát, Cser.*”)⁶² – a Cserhát népi használata azonban nem igazolható. A formáns nélküli névhez a hely jellemző sajátosságát kifejező növénynév, vagy az 1257. évi oklevélben hangsúlyozott cserjés (*in virgulto eiusdem Kemnes*) jellegű erdőség szolgálhatott alapul.

A jelenlegi nyolc Kemenes előtagú település neve mind újkori, a Kemenesalja tájnév megjelenése utáni névadás. Az 1857. évi állapot szerint még csak két település nevében fordult elő utótagként (Marton Sz. **Kemen** és Mihalyfa **Kemen**) ómagyar alakjában és valószínűleg eredeti jelentéssel. E települések nevei a középkor végén: *Zentmarthon* – 1508, *Myhalfalua* – 1479.⁶³ A jelenlegi Kemenesmagasi 1906-ban megállapított nevei még három településre vonatkoznak: Nemesmagasi, Pórmagasi és a hozzá tartozó Kemenespuszta.⁶⁴

A pórmagasi és hógyészi határnevek vizsgálata rámutat egy lényegesnek tűnő ellentmondásra is, ami mindenképp magyarázatra szorul. A hógyészi térképrészleteken a „**Kemenes**” dülőnevek és házas helyhez tartozóan a „Kemenes” helynév, a pórmagasi térképrészleteken viszont „**Kamenes**” dülőnevek szerepelnek. Mindkét határtérképen utólagos ceruzás rávezetéssel több helyen is „Kemenes puszta” felirat látható. A Kemenes és Kamenes nevű dülők nyugati, illetve keleti oldalai egymással határosak, a hógyészi Kemenes terület a nagyobb kiterjedésű. A dülők által lefedett határrészek a két településtől északnyugatra találhatóak és Magyargencs, Pápoc, Nemesmagasi, Szergény települések határai közé esnek.

Az ellentmondás a hógyészi, és a pórmagasi dülőnévhasználatban van. Ennek feloldására csak egy feltételezéssel élhetek: mivel a probléma filológiai háttere és a későbbi névhasználat is egyértelműen magyar névadásra utal, a szláv „kamen” szóval való kapcsolatra vonatkozó feltételezésnek már a 19. század közepén léteznie kellett. Mindkét határtérkép 1856. évi, a Kamenes dülőnévvaltozatnak nincs forrással igazolható középkori előzménye.

61 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18159/view/?pg=6&bbox=752%2C-4762%2C5870%2C-1900> (Megtekintve: 2020. július 1.)

62 Kósa – Filep, 1975. 128. p.

63 *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 2. köt. Bp., 1894. 776., 798. p. (Hunyadiak kora Magyarországon; 7.)*

64 Kiv. 8781–906. 273., 274. p.